

Ибрагимов К.И., Маматова С.К.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ЭМГЕГИНДЕГИ АКЫЛ ТААНУУ

Ибрагимов К.И., Маматова С.К.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ «КУТАДГУ БИЛИГ» ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

K.I. Ibragimov, S.K. Mamatova

J. BALASAGYN «KVTADGU BILIG» WORLD VIEW ETUMOLOGRY IS EKAMINED HERE

УДК: 809/1:323-77/26

Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасындагы акыл таануу дүйнөнүн чыгыш тарыхы иликтенет.

История познания труда Ж. Баласагуни «Кутадгу билиг»

Жусуп Баласагын - кыргыз, түрк, чыгыш элдеринин жана дүйнөлүк руханий маданиятынын ири өкүлдөрүнүн бири. 1018-жылы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде Баласагында туулган. Ал шаарда маданият ишмерлери, акындар, окумуштуулар, кол өнөрчүлөр баарлаган. Элибиз эзелтен сөз баркын баалай билип, тунук акыл-эстен жаралып, асыл кенче айланган «рухий азыктарды» урпактарга улуу сабак болуусуна муундан муунга мурас калтырып келген. Улуу сөздөрдү тартуулаган сөз зергерлери Жээренче - чечек, Санчы - сынчы, Асан - кайгы, Толубай - сынчы, Жусуп, Махмуд өндүү даанышман ойчулдар мээнеттенген Кыргыз жери тектүү жер. Жусуп Баласагын илим - билим кенен арым таштап, маданият гүлдөп, өнүгүп турган байыркы, орто кылымдардагы Күн чыгыш ренессансынын өкүлү. Орто кылым чыгыш элинде акыл таануунун рух дөөлөтүнүн жаралган өзгөчө мезгил: ар башка элдин ар кыл маданияты, рухий мурастары тогошкон ошол учурда улуу ойчулдар, философтор аль-Кинди, ал-Фараби, ал-Бируни, Ибн-Сина, Ибн Рушдун, таланты тамшандырган алп акындар Рудаки, Фмрдоси, Жусуп Баласагын, Омор Хайям, Низами, Навок, Насилинин чышармалары жаралган мезгил. Күн чыгыш жаралуусу - араб, фарсы жана түрк элдеринин орток мурасы. Байыркы жана орто кылымда Орто Азия жана Чыгышта кыргыз-түрк чагатай, араб-фарс окумуштуулары, жазуучулары, акыл таануучу, так ж.б. изилдөөчүлөр салт болуп келеткан түрк, араб, фарс тилдеринде эмгектерди жараткан. Алар бир нече илимдин багытында изилдөө иштерин жүргүзгөн. Жогоруда аталган акыл-илимин таануучулар биздин дүйнөлүк маданиятка баалуу эмгектерди биздин муундарга мурас катары кал-тырды. Алардын бири Жусуп Баласагын, Махмун Кашкари болгон. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг - Кут билим» - түрк элдеринин тили, акыл-эсинин таануу жөндөмдүүлүгүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас

«Кутту билимдин» бири - бирине аздыр-көптүр айырмаланган үч варианты бар: герат, каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазма-лары. Герат кол жазмасы Г. Вамбери тарабынан алгач ирет Венада жарык көрүп, анны кийинчерээк академик

В.В. Радлов немец тилине которгон ж.б. Бул мурастын атагы артык. Чин акылмандарынын санат сөздөрү менен Мачин даанышмандарынын ырларына сугарылып жаратылган бул китепти окуган жана урматтаган адамдын өзү урмат-сыйга ээ болуп, зоболосу көтөрүлсүн. Мачиндин акылман жана окумуштуу билермандары Чыгыш тараптагы Түркстандын элдеринде, Бограхан тилинде жана кыргыз - түрк сөзү менен мындан жакшыраак ыр жыйнагын эч ким түзбөгөндүгүн ырастап жатышат. Асыл эмгек кайсы падышага же кай тарапка жетпесин өзүнүн өзгөчө жатыктыгы жана чексиз көркөмдүгү аркылуу, андагы акылмандар менен окумуштуулардын купулдарына толуп, алардын ар кимискнин ар түрдүүчө наам берүүсүнө татыктуу болду. Чиндин төрөлөрү бул китепти «Такывалык жыйнак» аташты., Мачиндин өкүмдарларынын мурасчылары «Мамлекет түркүгү» дешти. Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Өкүмдарлар зыйнаты» деген ат беришти, ирандыктар - түрктөрдүн «Шах китеби» десе, айрымдар «Өкүмдарларга осуят китеп», турандыктар «Кутту билим» деп аташты. Бул эмгекти жазган баласагындык такыва, сыпаа, ойчул дүйнө элин башкаруу шам чырак сыяктуу кутуу инсан. Ал эмгекти Кашкарда бүтүрүп, чы-гыштын өкүмдар Тавгач хандын ордосуна тартуу кылды, өкүмдар ага зор урмат- сый көрсөтүп, «Хас -Хажиб» наамын берип, анын зоболосун көтөрдү, ошондон анын Улуу хас - хажип Жусуп аты ооздон түшпөй даңкталып келет. Асыл куттун өзөгү - айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси - адилет, экинчиси - дөөлөт, үчүнчүсү - акыл, төртүнчүсү - каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген: Адилет - Күн тууду Элик атаган, булл өкүмдар: Дөөлөттүн аты - Ай толду, ал - увазир, Акылга - Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу, а Каниет болсо - Өткүрмүш аталган. Мына ушулардын ортосунда өз-ара сүйлөшүүлөр, суроо - жооптор аркылуу изилдөөлөр чечмеленет. Кыргыздар залкар эл башкарууда дүйнөлүк акыл таануу маданиятын казынасынан өз орун түзгөн. Илимий сарайын жараткан бабабыз Жусуп Баласагынга таазим этип, түбөлүк кут илимине сыймыктанабыз. Бизге атабыз Жусуп Баласагын берген куттуу укук таануу керээзин ар дайым аткарууга убадабызды беребиз.

Аллам байыркы, орто кылымда, азыркы исламдын идеологиясы адам менен жаратылыштан ааламдын сырларынын жолун, баарын жараткан, нерсени өзүнүн амирине баш ийдирген кудурети күчтүү рух катары таанытты. Жусуп Баласагындын

акыл таануу философиялык божомолдоосундагы анын дүйнөгө көз карашы асыресе ушуну менен шартташкан. Алла өзүнүн буйругу менен «бүткүл жер жүзүн жаратты», айланып турган асманды жаратты, анан жыйынтык чыгарган. Муну менен улуу ойчул ошол кезде чыгышка кеңири тараган акыл таануунун рухунун өзгөчөлүктөрүн көрсөттү. Дүйнө тааным ишмердигин коомдун бардык тармагында диний көз караштардын үстөмдүгүнө жалгашып турса да, ал өзүнө көмүскө ой жүгүртүүнүн чыныгы көз карашын да камтыган. Өз мезгилиндеги табият илимдеринин жетишкендиктерине таянып, Жусуп Баласагын дүйнө Алланын амиринен жаралып, андан ары өзүнүн мыйзам ченеми менек өнүгүү деген көз карашы берилген.

Тегеренме асманды жасап койду, түбөлүк тынымы жок, айлампалуу. (126). Айрым жылдыз түнкү көктүн саймасы, да бирлери - көктү коргоп айланчу.(128)

Жылдыз оту - бири бийик, бири пас, сан жылдыздын бири жарык, бири аз. (130)

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, анын Аалам жөнүндөгү көз караштарында жерге алыс жана жакын туру менен жылдыздар өзүнүн ички мыйзам ченеминде түбөлүк кыймылын белгилеген. Бул жерде Жусуп Баласагындын чыгармачылыгынын акыл таануу Чыгыштын улуу инсандары Аль-Фараби жана Ибн Синанын көз караштары менен үндөшүп турганы келечектеги жаңы муундарга жолдонмо. Алсак, Аль - Фарабинин пикири боюнча дүйнө - бул Алланын кудурети доор баскычтардын аралыктарында акыл таануунун зарыл рух дөөлөтүнүн түшүнүүнүн ырааттуулугу жолунда кызмат кылганы (Грагорян С.И. -М., 1960. 62-92бет).

Ибн Сина Кудайды кудуретинин таануусунда зарылдыгы, дүйнөнүн биринчи чындыгы катары караган. Бирок Ааламдагы зарыл таануу ырааттуулук чындык мүнөзгө ээ. Ойчулдун пикири боюнча Кудай жаратылыш менен бирге өзүнчө ажырагыс бүтүмдүктү түзөт, ал жаратылышка байланыштуу анын ичине сиңип турат. Материалдык дүйнө Кудайсыз жашай албайт, ал эми ансыз Кудай жашай алат, Кудай жараткан жашайт. Акыл таануу дүйнөнүн ээси Алла - Таала.

Жусуп Баласагындын көз карашындагы акыл таануу анын Аалам жөнүндөгү ой никиринде да айкын көрүнөт. Бул ойлор поэманын V - бапында дана баяндалган. Окумуштуу асман телолорунун жайланышын жана акыл таануу аркылуу мыйзам ченемдерин изилдейт. Автордун тыянагы мындай: Күндүн жылуулугусуз жана нурсуз жерде турмуш турмуш да, жашоо да жок. Ал планеталардан тышкы мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү да байкоого алган, алардын жайгашуу аралыгыка карата акыл таануу ырааттуулук менен алар беш планета: Меркурий, Марс, Жер, Юпитер, Күн жана Сатурн - орто кылымдагы астрономиянын касиетин байкаган. Айды да өзүнчө планета катары эсептешип, бардыгы жети планета бар деген жыйынтыкка келишкен.

Жусуп Баласагын Айды өзүнчө планета деп эсептеген жана ал башка планеталарга караганда жерге жакын турарын, Күндүн шарапаты менен жарык чыгарып, Жерди дайыма айланып жүргөн-

дүгүн белгилеген, өз мезгилинин илимий жетишкендиктерине таянуу менен, жылдыздардын ортосунда белгилүү бир багытта кыймылда болорлугун айткан. Акыйдын ою боюнча Ай Жердин жандоочусу катары бир эле учурда эки ишмердүүлүккө катышат: Күн курамында күн-түн учурунда Жерди айланууну ишке ашырат. Ал жылдыздар дүйнөсүн жөн эле көз менен байкап олтуруп, жылдыз, асман телосунун өзүнчө түрмөгүн сүрөттөп, европалык астрономияда «Дева» наамында аталган топ жылдызды «Колосья» наамы атаган.

Асманда 12 топ жылдыз коңшулаш жайгашкандыгын, алар убакытка байланыштуу мезгил - мезгили менен алмашаарын, жылдыздардын белгилүү тобу жылдын күнүнүн убактысын билдире тургандыгын баамдаган. Жусуп эмгегинин 142-бейитинде мындай жазган: «Үч белги жазга төбөл, үчү - жайга, үчү - күз, үчү - кынжы айга келет» (Нарынбаев А.Б.-Б.2002. 18.).

Демек, Күн асмандагы өз жолунда тынбай жүрүү менен үч айда жылдын төрттөн бир бөлүгүн басып өтөт. Мындай байкоолор, чындыгында да бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготпойт.

Жусуп Баласагын акыл таануусунда философиялык ойлорунда асыресе чындык катары көрүнөт. Анын ою боюнча дүйнөдөгү жана жерде-ги турмуштун тутуму болгон бизди курчап турган чындык материалдык телолордон турат. Жер, суу, аба жана от жаратылыштык элементтерге кирет. Мында анын байыркы кытайлыктардын, индиялыктардын, вавилондуктардын, египеттиктердин жана гректердин материалисттик көз караштарын улантып жаткандыгы ачык байкалат. Адамзат рух дөөлөтү асман планеталары менен нур, био энергиясы тыгыз байланыштуу жашайт. Анын жер жана асман ортосундагы байланышсыз жашоо жок. Эгерде адам рух дөөлөтү бузулса, бүт планета кыйроого жана өзгөрүүгө алып келет. (кыргыз)

Байыркы материалисттер акыл таануу дин менен күрөш жүргүзүп, дүйнө материалдык элементтен тургандыгын, бардык нерселер ушул элементтердин ар түрдүү формасы экендигин далилдеп келишкен. Жусуп Баласагындын төрт материалдык элемент жөнүндөгү көз карашы байыркы материалист - философтордун жокоркудай идеяларын кайталоо эмес, өз алдынча. Маселен, анын пикири боюнча дүйнөнүн акыл таануусунун чындыгы материалдык негизи болгон төрт табигый байлык жер, суу, аба жана от өздөрүнүн касиеттери аркылуу бири биринен кескин айырмаланат, ошол эле учурда бири-бири менен ажырагыс байланышкан. Алар жаратылыштагы гана эмес, коомдогу адамдардын акыл таануу табиятынын да жалпы негизи. Өзүнөн мурунку материалисттерден айырмаланып, Жусуп Баласагын өз акыл таануусунда төрт материалдык башталыштык ичинен жерди эң орчундуу бардык төрт мезгилдин булагында экендигин баса белгилейт. Алар Алла тарабынан башкарыларын негиздеген.

Эскилер - жадап калган кендүм нерсе, андайдын зыяны, көп миң бир эсе.

Эскиден жаңыланууга өтүүдөгү ою:

Тапсаң жаңы - эскини жогот айдап, жаманды - ыргыт, жакшыны бекем кармап!

Жусуп Баласагындын идеясынык материалдык диалектикалык көз караштары менен тыгыз байланышкан. Ал жаратылыштын бардык кубулушары өсүп өзгөрүүгө ылайык дайыма кыймылда болот, эскинин ордуна жаңы жаралат. Жаңыга өз ордун бошотот, адамдык үн турмушу түбөлүктүү эме-стигин жазган. Окумуштуунун акыл таануусун байкоого болот.

Жашоо рух дөөлөткө баш ийерин эмгекте туура берилген:

Жаңыда даам жаңы, эски жок, абайла: даамдуулар - уулуу болот! (689)

Төрөлгөндүн баарында- өлүм да бар, жараткан жазганы соң жолун табар.

Адамзат рух дөөлөтүндө акыл таануу дүйнөсүндө сойкулук, арак - шарапка, алдоого, жалган айтуу, убадасын аткарбаса жер жана асман планетасы кыйрайт.

Окумуштуулар акыл таануунун рух дөөлөтү адам өмүрүндөй бала чак, уландык, жигиттик, көк сакал, ак сакал курагын чындыгын далилейт:

Кара чачты агартып баса кыроо, буктурмада өлүмүң турганы ошо (1103)!

Төрөлгөн соң, адамга өлмөк да бар: качсаң да, кууп жетип ажал ошо!

Демек, бул саптарда көрүнүп тургандай, окумуштуу дүйнөнү өзгөртүү жана өнүгүүсүн кароо менен, туулунун өзү, өлүм тууралуу жана өлүү табияттын мыйзам ченемдик тыянак чыгарат:

Белгилүү да, төрөлгөнгө - өлүм бар, тике турган - акыр бир күн куланар (1086).

Жаратылыш кубулуштарынын пайда болуу, өнүгүү жана өзгөрүүсү чыныгы жашоонун бар табигый көрүнүшү экендигин сыпаттаган.

Жусуп Баласагын материализм жана стихия, диалектика тууралуу өзүнүн идеяларын жалаң эле жаратылыш көрүштөрүнө карата эмес, коомдук турмуштагы рух дөөлөтүк изилдөөдө да колдонгон. Маселен, ал адилеттүү коом жана мамлекет жөнүндөгү башкаруу укуктук мыйзамдардын эрежелерин чечмелейт. Жогоруда белгилегендей адам өзүн, коомду бактылуу кылуу үчүн жалпы эле коомдун жана жаратылыштын өнүгүшүнүн түпкү мыйзам ченемдерин табуу зарыл. Эгерде төрт материалдык элемент (жер, суу, аба жана от) жаратылыштын негизи болуп саналса, анда ошондой эле рух дөөлөтүн төрт түшүнүк - адилеттүү < мыйзам, коомдук бактылуулук, акыл - эс, билим жана адамдардын адеп - ахлактуулугу адам коомунун мыкты өнүгүшүнүн негизи булактарынан. Окумуштуу дүйнө таанымы жагдайында да өз мезгили үчүн кыйла алгылыктуу болгон маселелерди көтөргөн чындыкты, дүнүйө тааным кубулушунда акыл - эстин маанисин бөтөнчө белгилейт. Адам акыл туулганга чейин эле билүү жөндөмүнө ээ болоруна кошулбайт, коом жана табият кубулушарын акырындап андап айткан, аң - сезимдин жөндөмүнө байланыштуу билүүнүн натыйжасында гака адам бара - бара жашоонун маңызына жете түшүнөрүн белгилейт:

Энеден көзүн жарган наристе жан, бир гана окуу менен баарын алган.

Акылды карызга эч ким бербейт колго, акыл - булл жараткандан алган олжо

Адамзат бир акылдан башкаларды, үйрөнүп окуу менен билкп алды (1683).

Билимсиз төрөлгөн жан, окуп - демек, акыл менен үйрөкүп көпкө жетет (1680).

Ж. Баласагындын «Куттуу илиминде» баяндагандай акыл - эсти таанууда чыныгы таануу күчү катары карайт. Материалдык дүйнөнү акыл таанып - билүүнүн олуттуу булагындай эсептейт. Акын окумуштуунун чындыкты таанып - билүүсү - бул табигый аны иш жүзүнүн көрүнүшү. Ашыруу акыл таануу жөндөмдүүлүгү - жогорку жараткандын бергени:

А акыл, кудай өзү сага берген, күч алат, тазаланат окуу менен!

Акыл - сөзсүз, энчиси кудайымдын, акыл көптү адамга берери чын (1829)!

Адамдын бар акылы мээде болот, асыл нерсе ар дайым башка конот (1836).

Түшүнгүн: караңгы үй - адам деген, жарык күн ага келет билим менен (1840).

Бул мисалдарда ачык жазылып тургандай, адам - караңгы үй коом жамааты аны, коомду адам өзүнүн билими менен гана жарык кылып турат. Мээ адамдын акыл - эси катылган булак - байлык демек, адамдын башына бардык рухий дөөлөттөр камтылган. Адам жаратылыш сырларларын ача алат, ошондой эле жерден жашырынып тургак алыскы асман телолорунун кыймылын, касиетин да толук чечмелөөгө кудурети жетет.

Аянттын өлчөмдөрүн так чыгаргын, жети катар асманды, жердей айткын

Билип ал азыр дагы, келечекте, багынган акыл оюң бүт эсепке (4383).

Чыгаан ойчул өзүнүн замандаштарын накта билимге үндөйт, мунсуз жарык дүйнө караңгы болорлугун, таанып билүүнүн негизинде терең түшүнүп, майнаптуу жашоо үчүн билими түрдө толуктап туруунун зарылдыгы билим - жарык, билим - акыл таануунун жан - дүйнөсүнүн азыгы, билим - акылмандык, бактылуулук, урматтуу кадыр - барк, аброй, адам рухунун борбору.

Билим - адамдарга мурас, ал адамдын таанып билүүсүнүн ишмердиги менен гана жетишилет. Жаңы төрөлгөн наристе акырын сүйлөй баштайт. Адам белгилүү убакыт өткөндө гана акыл таануунун эс акылына кирет. Бала ар бир кадам таштап, туура басканга үйрөнөт, ал турмуштун жашоонун татаал баскычтарынан өткөндөн соң акыл таануусу аркылуу билимге жетишет. Тырышып билим алуу, илимдин жетишкендиктерин тарбия менен айкалыштыруу адамды рухий дөөлөтүнүк мурасына жетишет. Ал талыпай тынымсыз эмгек кылып, билим алуу аркылуу күнүмдүк ишмердүүлүк сырын түшүнө баштайт.

Акылдуу бойдон адам төрөлбөгөн, акылы, сөзү айтылар кийин келген (4021).

Ишти үйрөнсөң - билерман аталасын, иштин жүгүн тарта алат билим менен!

Окумуштуунун билим алууну зор дөөлөт катары көрсөтүүсүн анын рух дөөлөтүнөн чындыкка жетүү акыл таануу келип чыгышын түшүндүрүүгө умтулгандыгы байкалат. Жусуп Баласагын адамдардын таанып билүүсү үчүн зарылдыгынан билим алаарын жаратылышты өздөштүрүүдөгү адамдык, коомдук акыл таануунун түшүнүүнүн жолун ача көрсөткөн.

Билим алсаң урмат - сый алып келет, билим сага - акыл-ой, кубат берет (6605)!

Билим ал, киши болгун багып сезим, болбосо мал атанган наадан делет (6611)!

Бул саптардан адам акыл таануунун негизинде билим касиеттери аркылуу айырмалана тургандыгын аныктаган.

Билимдин маанисин бил, айтканын ук, акыл ал, ар балээден кутулуп чык (156).

Окуу - түндө, алдындагы шам чырак, билим алсаң маңдай ачык жаркырап (288).

Билимдүүнүн иши дагы саломактуу, а түркөйлөр - майда, жеңил, камгак бу

Жусуп Баласагын: акыл таануу билимдин танып - билүү - бул байлык, акыл - эстин тунгус булагы, билимге ээ болсо, ал анны менен адам канчалык билимге жетишсе, бара - бара рух дөөлөтүнүн жаңылануу, тазару дагы улантууга умтулушу зарыл. Жашоо жер, асман планеталарынын жашоосу кыйрабай, ыңгайлу адамзаттын маданияты өнүгүп калыптанат.

Адабияттар:

1. Баласагун Ж. «Кут алчу билим» - Фрунзе, 1988.
2. Григорян С.И. Из истории философии средней Азии и ирана VII - XII вв. - М., 1960, 62 - 92 б.
3. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского. Благодатное знание. -М., 1993.
4. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XII вв. - М., 1989,
5. Юсуф Хас Хажип. «Кутадгу бклкг. - Пекин, 1984,

Рецензент: д. филол. н. Байгазиев С.